

DOI 10.32626/2309-2254.2024-44.121-134
УДК 330.162:342.736-057.33(570)«18»

МАГАСЬ-ДЕМИДАС Юлія – кандидат історичних наук, докторантка Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доцент кафедри права та публічного управління Житомирського державного університету імені Івана Франка, вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, індекс 10008, Україна (demydasu@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6113-8527>

Researcher ID B-9359-2017

MAHAS-DEMYDAS Yuliia – Candidate of Historical Sciences, doctoral student of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Associate Professor of the Department of Law and Public Administration of Zhytomyr Ivan Franko State University, 40 Velyka Berdychivska Street, Zhytomyr, index 10008, Ukraine (demydasu@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Магась-Демидас, Ю. (2024). На шляху до професійної солідарності: перший та другий з'їзди торговельно-промислових службовців Російської імперії наприкінці XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (44), 121–134.

НА ШЛЯХУ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ СОЛІДАРНОСТІ: ПЕРШИЙ ТА ДРУГИЙ З'ЇЗДИ ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВИХ СЛУЖБОВЦІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX ст.

Анотація. У другій половині XIX ст. на теренах Російської імперії, наслідок розвитку ринкової економіки та торгівлі, стрімко зростає кількість торговельно-промислових службовців. Їхня праця не була врегульована законодавством, мали місце численні зловживання з боку роботодавців, важкі умови праці. Прикажчики намагалися покращити своє становище самотужки, створюючи товариства взаємодопомоги. Щоб підсумувати набутий досвід діяльності, з'ясувати становище прикажчиків та спільно розробити заходи з його покращення, проводилися з'їзди представників товариств взаємодопомоги. **Метою дослідження** є аналіз перебігу та результатів першого та другого з'їздів торговельно-промислових службовців наприкінці XIX ст., їхнє значення у формуванні професійної солідарності прикажчиків у боротьбі за професійні інтереси. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, всебічності та об'єктивності із використанням проблемно-хронологічного, історико-порівняльного та аналітико-синтетичного методів. **Наукова новизна** зумовлена тим, що вперше під кутом зору професійного руху розглянуто з'їзди торговельно-промислових службовців кінця XIX ст. **Висновки.** Перший з'їзд прикажчиків відбувся у 1896 р., а другий у 1898 р. На них піднімалися питання, пов'язані із організацією взаємодопомоги, взаємовідносинами прикажчиків та підприємців, робочого часу тощо. На з'їздах проявився значний вплив підприємців, їхніх довірених осіб та верхівки торговельних службов-

ців. Переважна кількість делегатів демонструвала консервативні погляди й нерозуміння необхідності глибоких перетворень у трудовому законодавстві. Більшість рішень з'їздів не були реалізовані з об'єктивних та суб'єктивних причин, проте вони стали важливими етапами в розвитку професійного руху прикажчиків та розвитку професійної солідарності.

Ключові слова: торговельні службовці, прикажчики, товариства взаємодопомоги, з'їзд, клопотання.

TOWARDS PROFESSIONAL SOLIDARITY: THE FIRST AND SECOND CONGRESSES OF COMMERCIAL AND INDUSTRIAL EMPLOYEES IN THE LATE RUSSIAN EMPIRE 19th CENTURY

Abstract. In the second half of the 19th century, within the Russian Empire, as a result of the development of the market economy and trade, the number of commercial and industrial clerks rapidly increased. Their work was not regulated by law, and there were numerous abuses by employers and harsh working conditions. Clerks tried to improve their situation on their own by creating mutual aid societies. To summarize the accumulated experience of their activities, to clarify the situation of clerks, and to jointly develop measures to improve it, congresses of representatives of mutual aid societies were held. **The purpose of the research** is to analyze the course and results of the first and second congresses of commercial and industrial clerks at the end of the 19th century, and their significance in the formation of professional solidarity among clerks in the struggle for their professional interests. **The methodology** is based on the principles of historicism, comprehensiveness, and objectivity, using problem-chronological, historical-comparative, and analytical-synthetic methods. **Scientific novelty** is that for the first time, the congresses of commercial and industrial clerks at the end of the 19th century are considered from the perspective of the professional movement. **Conclusions.** The first congress of clerks took place in 1896, and the second in 1898. They raised issues related to the organization of mutual aid, the relationship between clerks and entrepreneurs, working hours, etc. At the congresses, a strong influence of entrepreneurs, their representatives, and the top of the commercial service was manifested. A significant number of delegates demonstrated conservative views and a lack of understanding of the need for deep transformations in labor legislation. Most of the congress's decisions were not implemented due to objective and subjective reasons, but they became important milestones in the development of the professional movement of clerks and the development of professional solidarity.

Key words: commercial employees, clerks, mutual aid societies, congress, petitions.

Постановка проблеми. Реформи другої половини ХІХ ст. стимулювали у Російській імперії розвиток ринкової економіки, в наслідок чого інтенсивно розвивалася постійна роздрібна торгівля, відкривалися постійні товарні склади. Затребуваною стала професія торговельно-промислових службовців (прикажчиків), кількість яких стрімко зростає. Вони перебували у складному становищі через важкі умови праці, матеріальну скруту, відсутність законодавчого регулювання трудових відносин. У такій ситуації прикажчики намагалися покращити свій стан, об'єднуючись у товариства взаємодопомоги. Важливим явищем у діяльності останніх були всеросійські з'їзди, що проводилися з метою з'ясування становища торговельно-промислових службовців та розробки кроків із його поліпшення.

Аналіз джерел та останні дослідження. Це дослідження здійснено на основі аналізу нормативно-правових актів, звітів учасників профспілкового руху щодо становища прикажчиків та перебігу вказаних з'їздів. Боротьба торговельно-промислових службовців за професійні права залишилася поза увагою сучасних дослідників. Певну увагу цьому питанню приділяли сучасники професійного руху кінця XIX – початку XX ст., які займалися розробкою його теоретичної бази, узагальненням досвіду або й самі брали в ньому участь, зокрема, С. Прокопович, Д. Антошкін, С. Айнзафт, А. Гудван.

Метою статті є розглянути хід першого та другого з'їздів торговельно-промислових службовців кінця XIX ст., їхні рішення та значення у формуванні професійної солідарності прикажчиків, їхній боротьбі за професійні інтереси.

Виклад основного матеріалу. За даними перепису 1897 р. в імперії нараховувалося 1,5 млн. осіб чоловічої та жіночої статі, зайнятих у торговельній промисловості (Антошкін, 1921, с. 8). Відповідно постала потреба вдосконалення нормативно-правового регулювання їхньої праці. Перші норми були прийняті ще у першій чверті XVIII ст. В дещо оновленому вигляді вони були зібрані в Статуті торговельному редакції 1887 р. (Антошкін, 1921, с. 14), який було оновлено в 1893 р. У ньому розділ I книги I було присвячено найму прикажчиків (Устав торговый, 1893). Однак, ці норми були застарілими й містили численні прогалини, через які прикажчики потерпали від ненормованого робочого дня й сваволі роботодавців. Зокрема, назріла потреба скасування фізичних покарань для торговельних учнів, нормування робочого часу й часу відпочинку службовців, регулювання оплати та умов праці.

Торговельні службовці створювали товариства взаємодопомоги, завданням яких було надання матеріальної допомоги членам у разі втрати роботи, хвороби, смерті тощо. Ці об'єднання мали радше благодійні функції, проте, оскільки вони формувалися за професійною ознакою й часом виступали за вдосконалення врегулювання трудових відносин у своїй галузі, їх можна віднести до зародків професійного руху.

Одним із найдавніших в імперії було товариство взаємодопомоги прикажчиків м. Одеси, засноване в 1868 р. (Грачев, 1897, с. 114). 1882 р. було організовано товариство у Харкові (Винокур, с. 11), 1885 р. у Києві (Грачев, 1897, с. 113), 1895р. – в Полтаві (Горяйстов, с. 137) тощо. На першому з'їзді прикажчиків у 1896 р. було підраховано, що на той момент в імперії існувало 50 товариств взаємодопомоги із загальною кількістю членів близько 10 тис. На другому з'їзді в 1898 р. було оприлюднено цифру 100 товариств із загальною кількістю 20 тис. членів (Прокопович, 1905, с. 13). Отже, торговельні службовці намагалися об'єднатися для відстоювання своїх інтересів, однак, допомога цих організацій спрямовувалася, головним чином, на потреби прикажчиків вищого рангу й була мало ефективною для рядових працівників. До складу об'єднань входили, крім прикажчиків, їхні роботодавці, які відіграва-

ли у них керівну роль. Службовці усвідомлювали, що для кращого відстоювання спільних інтересів необхідно згуртуватися, свідченням чого стали з'їзди товариств взаємодопомоги, які періодично проводилися.

Перший з'їзд, який офіційно називався «з'їзд представників товариств взаємодопомоги приватній службовій праці, прикажчиків, взаємодопомоги та інших однорідних за ідеєю та метою», відбувся в Нижньому Новгороді в серпні 1896 р., де в цей час проходила XVI Всеросійська промислова та художня виставка.

Форум розпочався 26 серпня (Антошкин, 1921, с. 11). У ньому брали участь, головним чином, товариства, економічно пов'язані з ярмарком. Було представлено 19 об'єднань (Гудван, 1925, с. 101–102). В багатьох випадках замість спеціально обраних делегатів прибули представники фірм, які їхали на ярмарок у торговельних справах. В більшості вони були або власниками торговельно-промислових закладів, або їхніми довіреними особами чи старшими прикажчиками (Ельницький, 1925, с. 10). Такий склад учасників був зумовлений рядом обставин: по-перше, отримати від підприємця відпустку спеціально для участі у з'їзді було проблематичним, тому в делегати обирали тих, хто все одно мав бути на ярмарку; по-друге, підприємці не бажали перетворення професійного руху прикажчиків на впливову силу, тому й брали участь у з'їзді самі або надсилали своїх довірених осіб (Гудван, 1925, с. 101). Цей склад вплинув на характер роботи форуму: ході засідань такі делегати не бажали підтримувати пропозиції щодо покращення становища рядових службовців, обмеження сваволі роботодавців, виголошували гасла про необхідність прикажчикам «іти пліч-о-пліч із господарями». Частина учасників взагалі сприймала з'їзд, як додаток до ярмарку, як розвагу (Ельницький, 1925, с. 10).

Від товариств взаємодопомоги прибуло 39 делегатів (із них 15 довірених членів, 8 управляючих, 5 прикажчиків, які пробули членами від 8 до 23 років, тобто вони також не були рядовими службовцями). Було також по три представника від двох біржових комітетів. Загалом 45 учасників.

Більшість делегатів були доволі консервативними, однак проблема становища прикажчиків різного рівня була настільки нагальною, що й такий поміркований склад не зміг обмежитися раніше затвердженим губернатором порядком денним. Було заново вироблено програму з таких питань: 1) забезпечення службовців у разі хвороби, старості та смерті шляхом взаємного страхування та іншими засобами; 2) повсюдне встановлення недільного й святкового відпочинку; 3) заснування при товариствах взаємодопомоги ощадно-позичкових кас; 4) розробка типового статуту товариств взаємодопомоги; 5) створення пенсійних кас як при кожному товаристві окремо, так і спільної для всіх товариств, розробка пенсійного статуту; 6) влаштування центрального довідкового бюро для надання допомоги в пошуках роботи, збору відомостей щодо діяльності товариств та організації майбутніх з'їздів; 7) заснування друкованого органу прикажчиків; 8) врегулювання відносин між службовцями й підприємцями з метою запобігання сваволі з обох сто-

рін; 9) прийом у члени товариств взаємодопомоги осіб жіночої статі; 10) проведення регулярних з'їздів; 11) створення спільного капіталу для загальноосвітніх потреб членів товариств; 12) обмеження годин торгівлі у торговельних закладах; 13) обов'язкове запровадження для всіх торговельно-промислових службовців розрахункових книжок або інших документів із зазначенням окладу, терміну служби та інших відомостей про виконання трудових обов'язків; 14) залучення господарів торговельно-промислових підприємств до виплат службовцям зарплати у разі хвороби чи ліквідації підприємства; 15) створення комерційних навчальних закладів; 16) захист прав службовців, які працюють в галузі казенного продажу спиртних напоїв; 17) способи зацікавлення власників торговельно-промислових підприємств у розвитку товариств взаємодопомоги.

Отже, крім питань взаємодопомоги, до програми входили пункти щодо захисту професійних інтересів: про святковий відпочинок, про скорочення робочого дня в бунді дні, про організацію довідкового бюро, друкованого органу, з'їзди, розрахункові книжки тощо

З'їзд відкрився промовою міського голови, який нагадав про рамки законності, а щодо питання про врегулювання взаємовідносин між підприємцями і службовцями наголосив, що краще б з'їзд його не обговорював. Із п'яти засідань два (26 і 27 серпня) були цілком присвячені питанню забезпечення осіб на випадок хвороби, старості, смерті шляхом взаємного страхування чи іншими способами, тобто благодійним питанням.

У своїх доповідях делегати заявляли, що товариства взаємодопомоги носять по суті філантропічний характер: вони надавали радше милостиню, ніж допомогу, яка, до того ж, призначалася за ускладненою процедурою, тому багато членів не зверталися до них у скрутну хвилину. Висловлювалася потреба в розробці типового статуту, в якому було б усунуто обтяжливу філантропію. Озвучувалися також ідеї про ширше залучення власників торговельно-промислових закладів до участі в товариствах, щоб збільшити капітали останніх. Товариства, на думку виступаючих, могли б, у свою чергу, бути гарантами перед власниками обов'язків їхніх членів та застосовувати виправні заходи до недобросовісних працівників (Гудван, 1925, с. 99–105).

Обговорювалося питання врегулювання взаємовідносин між працівниками й роботодавцями. Непорозуміння службовців із власниками відбувалися часто і, як правило, в ролі потерпілої сторони були саме прикажчики. Головна біда полягала в тому, що відносини між ними нічим не регламентувалися. Прикажчиків часто звільняли без вагової причини, тому вони боялися втратити роботу й були змушені виконувати забаганки господаря. Контракт, який міг би покращити становище, із прикажчиком 2-го класу зазвичай не укладався. Хлопчиків-учнів експлуатували, як могли. Прикажчики прагнули поширення фабричного законодавства на торговельні заклади або розвитку товариств взаємодопомоги. Траплялося, коли господарі, розуміючи силу об'єднань службовців, забороняли своїм працівникам вступати до това-

риств взаємодопомоги, погрожуючи різними утисками, навіть звільненням, або й звільняли через вступ у товариство (Прокопович, 1905, с. 114–116).

Варто згадати, що у сфері фабрично-заводської промисловості з 1882 р. діяла фабрична інспекція, яка спочатку здійснювала державний нагляд щодо праці малолітніх (О малолетних, 1887, с. 266), а 1886 р. її функції були розширені й на дорослих (Правила о надзоре, 1888). На з'їзді прикажчиків один із представників запропонував клопотати про запровадження в сфері торгівлі державної інспекції за зразком фабричної, яка б запобігала сваволі підприємців. Проте більшість підтримала думку голови з'їзду С. Коробова й прийняла рішення клопотатися, щоб уряд сам віднайшов прийнятну форму піклування про інтереси службовців.

Окремо розглядали питання про виплату прикажчикам допомоги за час хвороби чи в разі ліквідації підприємства. Доповідач пропонував запровадити тримісячні виплати. Проте голова з'їзду знову спрямував обговорення в русло, яке відповідало інтересам підприємців, і було прийнято рішення звернутися до уряду, щоб той зобов'язав господарів виплачувати службовцям місячний оклад на час хвороби чи ліквідації справ, а також при звільненні з посади без поважних причин прикажчикам, які прослужили не менше року; крім того, щоб під час призову службовців на навчальні збори за ними зберігалися їхні робочі місця (Гудван, 1925, с. 111–112).

Варто зазначити, що одночасно зі з'їздом прикажчиків у Нижньому Новгороді проходив також всеросійський торговельно-промисловий з'їзд. На ньому виступив С. Курнин, доповідь якого була чи не першою спробою в імперії публічно заявити про скрутне становище й потреби прикажчиків. Із цієї ж доповіддю він потім виступив і на з'їзді торговельно-промислових службовців. Тільки в першому випадку доповідач висував ідею обмеження торгівлі у святкові дні, а в другому пропонував обмежити робочий день десятьма годинами. Промова С. Курнина була чи не єдиною на прикажчицькому з'їзді, яка стосувалася врегулювання тривалості робочого дня (Кольчев, 1905, с. 2–3).

Надмірна тривалість робочого часу була справді великим злом у житті торговельного службовця. Приміром, у Севастополі він становив 16–18 год., у Херсоні – 19 год. Це вкрай негативно позначалося на здоров'ї службовців, їм бракувало часу, щоб присвятити сім'ї, задоволенню власних розумових і моральних потреб (Прокопович, 1905, с. 16).

Не менш важливим питанням було обмеження торгівлі у святкові дні. На відміну від державних службовців, військових і навіть селян та робітників, які мали певну кількість неробочих та святкових днів, прикажчики у свята в більшості міст мали тільки три вихідних дні на рік: два дні Пасхи й один день Різдва (Грачев, 1897, с. 23). Відповідно до п. 11 ст. 108 Міського положення 1892 р. міські думи мали право приймати обов'язкові постанови щодо внутрішнього розпорядку на ярмарках, ринках і базарах, часу відкриття й закриття торговельних і промислових закладів у святкові дні (Городовое положение,

1895). Користуючись цим правом, міські думи подекуди обмежували час святкової торгівлі. Наприклад, у Катеринославі було заборонено торгівлю в перші три дні Різдва і три дні Пасхи, в недільні та святкові дні торгівля розпочиналася з 11 год. ранку й закінчувалася о 14 год. Певні обмеження було запроваджено також у Києві, Кам'янці-Подільському, Кременчуці тощо (Грачев, 1897, с. 75, 79–80). Загалом було обмежено час святкової торгівлі приблизно у 100 містах імперії. Однак, цього було не достатньо (Прокопович, 1905, с. 17).

Під час обговорення вказаних питань лунали полярні думки. Одні делегати вимагали встановлення відпочинку в ці дні, скорочення робочого дня до 12 (або й до 10) годин (Гудван, 1925, с. 106–107). Водночас було багато противників скорочення робочого дня. Це пояснювалося тим, що на чолі товариств взаємодопомоги стояли прикажчики 1-го класу, довірені особи власників. Вони працювали менше, ніж молодші прикажчики, і їм були ближчі інтереси господарів, ніж колег нижчого рангу (Кольчев, 1905, с. 4–5). Противники зазначали, що уряд, приймаючи рішення, піклуватиметься не лише про інтереси прикажчиків, а й власників закладів та споживачів.

У результаті дебатів та завдяки своєрідній манері керівництва голови з'їзду, який уміло нав'язував свою думку, перемогла друга позиція й з'їзд прийняв рішення клопотатися перед урядом, щоб він обмежив робочий час у будні дні до такої норми, яку він буде вважати можливою. Надіслати таке клопотання було доручено нижегородському товариству взаємодопомоги прикажчиків, що воно, до речі, не зробило (Гудван, 1925, с. 108–109; Ельницький, 1925, с. 10).

Гарячі дебати викликало обговорення доповідей про допуск до товариств взаємодопомоги службовців магазинів, контор та банківських установ осіб жіночої статі (до 1896 р. вони не допускалися). Ряд делегатів заявив, що жінки заважають нормальному веденню справ і вносять скрізь розбрат. Представник із Варшави відзначив, що до складу їхнього товариства входило 74 жінки і ніякого розбрату вони не спричиняли. Щоправда він пояснив це тим, що вони не мали права голосу й не могли бути обрані до складу правління. Знайшлося чимало делегатів, які виступили на захист жінок і з'їзд прийняв резолюцію про допуск працівниць до об'єднань.

Загалом постанови з'їзду не були доведені до відома властей, оскільки делегати, не склавши на ім'я уряду жодної доповідної записки, роз'їхались додому одразу після закінчення зібрання. За спогадами одного з делегатів, у нього склалося враження, що частина учасників форуму сприймала з'їзд не як платформу для вирішення злободенних питань, а як додаткову розвагу під час ярмарку, тому що кожне засідання завершувалось чаюванням з легкими закусками, а закриття з'їзду – товаришким обідом всіх учасників спільно з представниками біржового комітету, купців та виступом церковного хору (Гудван, 1925, с. 105–106, 112).

Отже, перший з'їзд прикажчиків став першою спробою налагодити координацію діяльності товариств взаємодопомоги останніх. Певні недоліки в

його проведенні та результатах не применшували його здобутків, бо зумовлювалися тим, що об'єднавчий рух перебував у зародковому стані.

Другий всеросійський з'їзд торговельних службовців розпочався 1 липня 1898 р. (Ельницький, 1925, с. 11). Він відбувся у Москві, оскільки, по-перше, організатором було Московське товариство прикажчиків; по-друге, передбачалося, що його проведення в одному з центральних міст імперії забезпечить ширше представництво. На ньому було вже значно більше учасників, ніж на першому з'їзді, і публіка була доволі строката: прибуло 132 делегати, із них 11 почесних і потомствених громадян, 8 купців, 4 дворянина, 2 прапорщика, 2 студента, по одному колежському асесору, помічнику присяжного повіреного, штабс-капітану, статистику, вчителю, запасному писарю, діловоду і бухгалтеру земської управи. Скільки було старших прикажчиків, довірених осіб серед решти делегатів, відомостей не знаходимо, але на те, що вони були, вказував перебіг з'їзду та характер його рішень.

З'їзд відкрився під звуки гімну «Боже, царя храни», який було виконано трічі – «на одностайному вимогу присутніх». Після цього було надіслано вітальні телеграми великому князеві Сергію Олександровичу та міністру внутрішніх справ із висловленням щирої вдячності за сприяння та дозвіл на проведення. Відкрив з'їзд представник правління допоміжного товариства купецьких прикажчиків у Москві Д. І. Філатов, який у промові нагадав історію професійного руху торговельних службовців, що розпочався в середині 60-х рр. XIX ст. зародженням товариств взаємодопомоги (Айнзафт, 1924, с. 89; Гудван, 1925, с. 113).

Головою з'їзду знову став С. І. Коробов. У своїй вступній промові він повідомив, що московський обер-поліцмейстер при затвердженні програми форуму викреслив найбільш гострі питання: про святковий відпочинок, влаштування з'їздів, врегулювання відносин між прикажчиками й господарями, скорочення робочого дня в будні. Отже, при тому, що робочий день фабрично-заводських робітників уже було врегульовано на законодавчому рівні (закон від 2 червня 1897 р. обмежував його до 11,5 год. для чоловіків і 10 год. для жінок та неповнолітніх) (О продолжительности и распределении, 1900), тривалість робочого дня у прикажчиків було заборонено навіть обговорювати. В результаті в програмі з 17 питань залишилося 11 (Прокопович, 1905, с. 14).

З огляду на це другий з'їзд, порівняно з першим, був кроком назад щодо вирішення зловбодених питань. Далось взнаки також те, що організатор – московське товариство прикажчиків, – мало самодержавну позицію (Гудван, 1925, с. 113).

Зокрема, щодо форм самоорганізації прикажчиків було здійснено спробу стати на шлях суто благодійної діяльності, відмовившись від професійного забарвлення товариств взаємодопомоги й перетворивши їх на організації «для всіх нужденних». За дорученням першого з'їзду московське товариство розробило типовий статут товариств взаємодопомоги прикажчиків, який тепер був винесений на обговорення. Як впливало із назви документа, перед-

бачалося створення організацій саме за професійною ознакою, а не для всіх нужденних. Це викликало невдоволення частини делегатів, які бажали, перетворення товариств на непрофесійні, суто благодійні організації (Антошкин, 1921, с. 13, Гудван, 1925, с. 114). Разом з тим, пропонувані типові статут був не надто сприятливим для розвитку професійного руху, оскільки в ньому третім параграфом заборонялося ставати членами товариств особам, які перебували в ступені робітника (тобто, мали найнижчий статус торговельного службовця) (Антошкин, 1921, с. 13, Прокопович, 1905, с. 18).

Іще одним кроком назад була позитивна резолюція щодо питання про капітал-гарантію. Раніше багато товариств надавали рекомендації своїм членам на службу, причому брали на себе моральну відповідальність за недобросовісну працю. Але власники вимагали і матеріальних гарантій. Йдучи назустріч своїм благодійникам-почесним членам, делегати прийняли рішення про створення при кожному товаристві капіталу, із якого вони відшкодували б господарям шкоду у разі недобросовісної служби членів.

В цьому ж ключі було сформульовано деякі пункти проекту типового статуту. Так, у параграфі 26 зазначалось, що приводом до виключення дійсного члена з товариства взаємодопомоги слугує зловживання довірою осіб і закладів, у яких він перебував на службі і свідоме завдання шкоди товариству. А параграфі 20 йшлося, що для отримання членом товариства допомоги у разі втрати місця роботи потрібно надати атестат від особи або закладу, в якому він служив, із зазначенням причини звільнення. Отже, вказані пункти відкривали шлях для ще більшого зловживання з боку роботодавців (Айнзафт, 1924, с. 91). У делегатів з'їзду виникла навіть думка зайнятися комерційними справами, свідченням чого був розгляд питання про створення спеціального всеросійського банку товариств взаємодопомоги. Хоча механізм надання матеріальної допомоги прикажчикам був мало ефективним, багато об'єднань володіли доволі значними матеріальними ресурсами. Так, капітал Київського товариства взаємодопомоги у 1895 р. становив 19189 руб. 88 коп., Одеського – 46167 руб. 70 коп. (Грачев, 1897, с. 113–114). Оскільки ці кошти лежали без руху, виникла ідея створити спеціальний банк із функціями комісійних операцій, транспортування та страхування вантажів, який пустив би їх у комерційний обіг. Цікаво, що ця думка в принципі не зустріла серйозних заперечень з боку делегатів, але була відкинута через страх ризикувати своїми капіталами (Айнзафт, 1924, с. 90; Антошкин, 1921, с. 13).

Спосіб самозабезпечення службовців через товариства взаємодопомоги на випадок хвороби, старості і смерті неодноразово демонстрував свою неефективність, він залишався популярним серед прикажчиків. На форумі було заслухано доповідь С. Курнина з цього приводу. У ній доводилося, що взаємне страхування було можливим тільки для незначної кількості прикажчиків, які перебували у порівняно кращих фінансових умовах. Ставши на точку зору доповідача й постановивши порушити клопотання перед урядом про державне страхування, з'їзд все таки не полишив думки про взаємне страхування і ви-

словив прохання до Петербурзького товариства взаємодопомоги прикажчиків розробити до майбутнього третього з'їзду проект статуту загальноросійської пенсійно-страхової каси (3-й Всероссийский съезд, 1907, с. 11–12).

Зазначимо, що висловлена на з'їзді пропозиція створити всеросійське «Товариство взаємного страхування життя» для всіх прикажчиків імперії, і думка про організацію власного банку, і рішення про розробку статуту загальноросійської пенсійно-страхової каси свідчили про зародження прогресивної ідеї об'єднання на загальноросійському рівні. Однак, варто взяти до уваги мотиви, якими при цьому послуговувалися учасники зібрань. Один із делегатів, викладаючи згодом свої враження, вказував, що учасниками рухало не прагнення захистити інтереси торговельних службовців у контексті демократизації життя суспільства, а навпаки, виступаючи членами товариств взаємодопомоги, об'єднані в одну спілку, прикажчики мали б скласти окремий привілейований стан, який би самостійно піклувався про задоволення своїх багатоманітних потреб. Прагнення стати особливим привілейованим станом він побачив і в клопотаннях перед міністрами держмайна, землеробства, фінансів, імператорського двору та уділів, а також перед управляючими відділеннями й акцизними зборами про переваги прийому на службу членів товариств взаємодопомоги (3-й Всероссийский съезд, 1907, с. 10).

Справді важливим для торговельних службовців було питання про розрахункові книжки. Оскільки клопотання до уряду щодо їх запровадження після першого з'їзду так направлене й не було, його включили до порядку денного і другого з'їзду. Після основної доповіді було виголошено ряд гострих промов проти запровадження розрахункових книжок, оскільки це, нібито, призвело б до порушення рівноваги інтересів у бік службовців та ігнорування прав роботодавців. Група найбільш ярих противників навіть демонстративно покинула зал засідань під час голосування (Гудван, 1925, с. 116–119).

Таким чином другий з'їзд був менш результативним, ніж перший. Після нього протягом 8 років з'їзди не збиралися, окремі товариства самотужки боролися зі своїми проблемами, не приступаючи до втілення в життя тих проєктів, які були вироблені на з'їздах. Проривом у розвитку професійної свідомості прикажчиків став третій з'їзд, який відбувся у 1906 р. На ньому піддавалися критиці поміркованість і консервативність товариств взаємодопомоги, а в рішеннях відобразилося прагнення до перетворення останніх на профспілкові організації, централізації професійного руху службовців на регіональному та загальнодержавному рівнях (Магась-Демидас, 2024).

Висновки. У другій половині XIX ст., із розвитком капіталістичних відносин, зокрема торгівлі, стрімко зростає чисельність торговельно-промислових службовців. Тяжкі умови праці, низький дохід та юридична безправність спонукали їх шукати власні шляхи порятунку шляхом створення товариств взаємодопомоги. Останні часто перебували під контролем власників торговельно-промислових закладів, які були членами об'єднань та основни-

ми вкладниками коштів. Допомогу від таких товариств частіше отримувала прикажчицька верхівка, ніж рядові службовці. Становище останніх було настільки скрутним, що посилювало соціальну напругу, тому й прикажчики 1-го класу чи підприємці не могли цілковито відгороджуватися від цієї проблеми. Товариства взаємодопомоги носили більш благодійний характер, проте вряди-годи відстоювали й професійні інтереси службовців. Ці тенденції яскраво простежувалися на з'їздах їхніх представників.

На першому з'їзді у 1896 р. розглядалася доволі широка програма, яка складалася як із питань взаємодопомоги, так і проблем професійного характеру (тривалість робочого дня, робота у святкові дні, правове регулювання взаємовідносин між роботодавцем і працівником тощо). Однак, представництво на цьому з'їзді було доволі слабке як чисельно, так і географічно. Лідерство на ньому отримали власники торговельно-промислових закладів та їхні довірені представники, верхівка торговельних службовців, що цілком відобразилося на результатах зібрання. Заслугою делегатів цього форуму було те, що на ньому було відкрито озвучено проблеми торговельно-промислових службовців та здійснено перші слабкі спроби їх вирішення.

Другий з'їзд, який відбувся через два роки, був набагато чисельнішим, однак рядові прикажчики відчутного представництва все одно не мали. Порівняно з попереднім форумом, цей з'їзд став певним кроком назад у плані захисту професійних інтересів торговельних службовців. Склад делегатів, більшість із яких мали консервативні погляди, товариство-організатор, відоме своєю реакційністю, в поєднанні з заборонаю влади розглядати найбільш злободенні питання призвели до того, що члени з'їзду з усіх сил демонстрували свою лояльність до підприємців та влади. Основна увага з'їзду зосередилася на проблемах взаємодопомоги, а з професійних питань ґрунтовних рішень не прийняли. Були навіть спроби відмовитися від відстоювання товариствами взаємодопомоги професійних інтересів та перейти на суто філантропічні рейки чи зайнятися комерцією задля отримання прибутку.

Більшість результатів обох з'їздів не були втілені. Це пояснювалося як об'єктивною ситуацією в самодержавній країні, так і характером самих рішень. Учасники позитивно висловлювалися з приводу необхідності покращення умов праці, проте не бачили інших засобів, крім клопотань перед урядом про те, щоб він прийшов їм на допомогу. Зміст клопотань свідчив про нерозуміння делегатами зв'язку їхнього важкого становища із соціально-економічним та політичним устроєм держави і втілював сподівання на турботу влади про громадян. Ідеї щодо вдосконалення трудового законодавства висловлювалися доволі несміливо. Значна кількість делегатів усе ще покладали надії на порятунок шляхом взаємодопомоги у вузькому значенні цього слова, без зміни характеру взаємовідносин між службовцями й господарями.

Загалом, значення обох з'їздів полягало у тому, що вони детально окреслили похмурий побут і принижене становище торговельних службовців, засвідчили розвиток професійної єдності прикажчиків.

Список використаних джерел і літератури:

Айнзафт, С. (1924). Были ли кассы взаимопомощи одним из истоков российского профессионального движения. *Материалы по истории профессионального движения в России*: сб. второй. Москва: Издание ВЦСПС, 75–101.

Антошкин, Д. (1921). *Очерк движения служащих в России (со второй половины XIX-го века)*. Москва: Библиотека профессионального движения, 102 с.

Винокур, Д. (Б. г.). Торговые служащие Харькова. *Профессиональное движение служащих Украины (1905-1907)*: сборник. Б.м.: Издательство ВУСПС «Украинский рабочий», 7–34.

Городовое положение. (1895). *Полное собрание законов Российской империи* (собр. 3-е, Т. XII), 430–456.

Горайстов, М. (Б. г.). Торговые служащие Харькова. *Профессиональное движение служащих Украины (1905-1907)*: сборник. Б.м.: Издательство ВУСПС «Украинский рабочий», 136–145.

Грачев, В. И. (сост.). (1897). *О праздничном отдыхе. В память о прекращении торговли по воскресным и другим праздничным дням в г. Смоленске (1 августа 1881-1896 г.)*. Смоленск: Типография П. А. Силина, 120 с.

Гудван, А. М. (1925). *Очерки по истории движения служащих в России*, (Ч. 1: До революции 1905 года). Москва: Ц.К.ССТС, XX с., 248 с.

Ельницкий, А. (1925). *Краткий очерк профессионального движения в России*. Харьков: Пролетарий, 137 с.

Колычев, А. (1905). *Приказчики и их нужды*. Ярославль: Типо-литография насл. Э. Г. Фальк, 59 с.

Магась-Демидас, Ю. І. (2024). Від товариств взаємодопомоги до професійних спілок: третій з'їзд торговельно-промислових службовців 1906 р. *Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)*, 6 (24), 1208–1224.

О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах. (1887). *Полное собрание законов Российской империи* (собр. 3-е, Т. II), 265–267.

О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. (1900). *Полное собрание законов Российской империи* (собр. 3-е, Т. XVII), 355–356.

Правила о надзоре за заведениями фабричной промышленности и взаимных отношениях фабрикантов и рабочих. (1888). *Полное собрание законов Российской империи* (собр. 3-е, Т. V), 262–270.

Прокопович, С. Н. (1905). *К рабочему вопросу в России*. Санкт-Петербург: Изд. Е. Д. Кусковой, 208 с.

Устав торговый. О приказчиках, поверенных и комиссионерах, товариществах: полным, на вере и артельном. (1893). *Сборник решений гражданского кассационного департамента Правительствующего сената / Сост. Г. В. Берггольдт*. Изд. юридическо-го книжного магазина Ф. С. Бусыгина, 326 с., XXXI с.

3-й Всероссийский съезд обществ вспоможения частному служебному труду и других однородных по идее и цели. (1907). *Отчет общества взаимного вспоможения приказчиков в г. Тамбове и Тамбовской губернии за 1906 год*. Год двенадцатый. Тамбов: Типо-литография Н. Бердоносова и Ф. Пригорина, 9–22.

References:

Ainzaft, S. (1924). Bili li kassi vzaimopomoshchi odnim iz istokov rossiiskogo professionalnogo dvizheniya [Were mutual aid societies one of the origins of the russian professional movement]. *Materiali po istorii professionalnogo dvizheniya v Rossii*: sb. vtoroi. Moskva: Izdanie VTsSPS, 75–101. [in Russian].

Antoshkin, D. (1921). *Ocherk dvizheniya sluzhashchikh v Rossii (so vtoroi polovini XIX-go veka)* [An Outline of the Employees' Movement in Russia (from the Second Half of the 19th Century)]. Moskva: Biblioteka professionalnogo dvizheniya, 102 p. [in Russian].

Vinokur, D. (B. g.). Torgovie sluzhashchie Kharkova [Commercial employees of Kharkiv]. *Professionalnoe dvizhenie sluzhashchikh Ukraini (1905-1907)*: sbornik. B.m.: Izdatelstvo VUSPS «Ukrainskii rabochii», 7–34. [in Russian].

Gorodovoe polozhenie [Municipal Regulations]. (1895). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii* (sobr. 3-e, Vol. XII), 430–456. [in Russian].

Goryaistov, M. (B. g.). Iz istorii professionalnogo dvizheniya sluzhashchikh Poltavi [From the history of the professional movement of employees in Poltava]. *Professionalnoe dvizhenie sluzhashchikh Ukraini (1905-1907)*: sbornik. B.m.: Izdatelstvo VUSPS «Ukrainskii rabochii», 136–145. [in Russian].

Grachev, V. I. (Comps.). (1897). *O prazdnichnom otdikhe V pamyat o prekrashchenii torgovli po voskresnim i drugim prazdnichnim dnyam v g. Smolenske. (1 avgusta 1881-1896 g.)* [On Holiday Rest. In Memory of the Cessation of Trade on Sundays and Other Holidays in Smolensk]. Smolensk: Tipografiya P. A. Silina, 120 p. [in Russian].

Gudvan, A. M. (1925). *Ocherki po istorii dvizheniya sluzhashchikh v Rossii* [Essays on the History of the Employees' Movement in Russia], (Ch. 1: Do revolyutsii 1905 goda). Moskva: Ts.K.SSTS, 248 p. [in Russian].

Il'nik, A. (1925). *Kratkii ocherk professionalnogo dvizheniya v Rossii* [A Brief Outline of the Professional Movement in Russia]. Kharkov: Proletarii, 137 p. [in Russian].

Kolichev, A. (1905). *Prikazchiki i ikh nuzhdi* [Clerks and Their Needs]. Yaroslavl: Tipolitografiya nasl. E. G. Falk, 59 p. [in Russian].

Mahas-Demydas, Yu. I. (2024). Vid tovarystv vzaïmodopomohy do profesiinykh spilok: tretii zïzd torhovelno-promyslovykh sluzhbovtiv 1906 r. [From Mutual Aid Societies to Trade Unions: The Third Congress of Commercial and Industrial Employees in 1906]. *Visnyk nauky ta osvity (Seriiia «Filolohiia», Seriiia «Pedahohika», Seriiia «Sotsiolohiia», Seriiia «Kultura i mystetstvo», Seriiia «Istoriia ta arkeholohiia»)*: zhurnal, 6 (24), 1208–1224. [in Ukrainian].

O maloletnikh, rabotayushchikh na zavodakh, fabrikakh i manufakturakh [On Minors Working in Factories, Mills, and Manufactories]. (1887). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii* (sobr. 3-e, Vol. II), 265–267. [in Russian].

O prodolzhitel'nosti i raspredelenii rabocheho vremeni v zavedeniyakh fabrichno-zavodskoi promishlennosti [On the Duration and Distribution of Working Hours in Industrial Establishments]. (1900). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii* (sobr. 3-e, Vol. XVII), 355–356. [in Russian].

Pravila o nadzore za zavedeniyami fabrichnoi promishlennosti i vzaimnikh otnosheniyakh fabrikantov i rabochikh [Rules for the Supervision of Industrial Establishments and the Mutual Relations of Manufacturers and Workers]. (1888). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii* (sobr. 3-e, Vol. V), 262–270. [in Russian].

Prokopovich S. N. (1905). *K rabochemu voprosu v Rossii* [On the Labor Question in Russia]. Sankt-Peterburh: Izd. Ye. D. Kuskovoi, 208 p. [in Russian].

Ustav torgovii. O prikazchikakh, poverennikh i komissionerakh, tovarishchestvakh: polnom, na vere i artelnom [Commercial Statute. On Clerks, Attorneys, and Commissioners, Partnerships: Full, on Faith, and Artel]. (1893). *Sbornik reshenii grazhdanskogo kassatsionnogo departamenta Pravitelstvuyushchego senata* / Sost. G. V. Bertgoldt. Izd. yuridicheskogo knizhnogo magazina F. S. Busigina, 326 c., XXXI p. [in Russian].

3-i Vserossiiskii sezd obshchestv vspomozheniya chastnomu sluzhebnomu trudu i drugikh odnorodnikh po idee i tseli [3rd All-Russian Congress of Societies for Assistance to Private Service Labor and Others Similar in Idea and Purpose] (1907). *Otchet obshchestva vzaimnogo vspomozheniya prikazchikov v g. Tambove i Tambovskoi gubernii za 1906 god. God dvenadtsatii*. Tambov: Tipo-litografiya N. Berdonosova i F. Prigorina, 9–22. [in Russian].

Отримано: 25.08.2024